

מצוינות – הגדרות ומאפיינים

רפאל ירחי

הגף להכשרת עובדי הוראה במשרד החינוך התרבות והספורט מקדם החל מתשנ"ט תוכנית ניסוי להכשרת סטודנטים מצוינים במכללות האקדמיות. מטרת התוכנית הן: 1) לגייס למערכת החינוך מועמדים בעלי כישורים מיוחדים, אשר בדרך כלל אינם פונים למקצוע ההוראה 2) פרחי הוראה אלו יוכשרו בדרכים ייחודיות ויהיו כוח מוביל במערכת החינוך. לפי ההנחיות, תוכנית הלימודים של הסטודנטים הללו תכלול, נוסף להכשרה הרגילה, העשרה בתחומי תרבות שונים (כגון: מוסיקה, פילוסופיה, היסטוריה), וכן יכוונו בהכשרתם לתפקידי מפתח בביה"ס ובקהילה: ריכוז צוות, ריכוז מקצוע; עזרה לסטודנטים מתקשים; מנהיגות בקהילה; עזרה בהוראה במכללה; תוכנית העשרה אישית. מבחינת שיטות הלימוד נאמר שם שהתוכנית תכלול קורסים רבים בלימוד עצמי, ברמה גבוהה ובדרך ייחודית אשר תעשיר את תוכנית הקורס הנלמד.¹ לקראת שנת תשס"ב הרחיב האגף להכשרת עובדי הוראה את מטרות תוכנית הניסוי וכלל בו הנחיה לפתח את התוכנית בכל המכללות האקדמיות ולהרחיבה עד שתקיף כ-5% מכלל ציבור המתכשרים להוראה. כמו כן הודגשה המטרה שתוכנית 'מצוינות' אמורה להוביל תהליכי שינוי בכל המכללה בהעמקה בלימודים ובהטמעת שיטות הוראה/למידה ייחודיות.²

התוכנית החלה בתשנ"ט בשש מכללות ובה היו בס"ה כ-70 סטודנטים וסטודנטיות. בתש"ס הוכנסו עוד שלוש מכללות ביניהן מכללת אפרתה. בתשס"א צורפו מכללות נוספות וביניהן מכללת ליפשיץ. בס"ה פעלו בתשס"א 16 מכללות עם כ-350 סטודנטים וסטודנטיות. לפי דיווח מרכז הפרוייקט באגף להכשרת עובדי הוראה נכללים ב'פרוייקט מצוינות' בתשס"ב 23 מכללות וכ-460 סטודנטים וסטודנטיות. בתשס"א סיים מחזור ראשון את תוכנית המצוינות.

1. ראה חזון האגף להכשרה ולהשתלמות עובדי הוראה, שהופנה למכללת אפרתה, מתאריך א בסיון תשנ"ט 16 במאי 1999.

2. ש' זיו, האגף להכשרת עו"ה, המינהל להכשרה והשתלמות עו"ה, משרד החינוך, כ"ג בניסן תשס"א 16 באפריל 2001.

מאחר שרוב הכישורונות וההישגים הגבוהים קשורים לאינטליגנציה, ומשום שהמצוין או המצטיין נבחן בדרך כלל במנת משכל גבוהה,⁹ לכן בהגדרה צרה יש נטייה לצמצם את המונח מצוינות ולייחסו לתחומי האינטליגנציה וההפשטה,¹⁰ ובעיקר ליחסו לבעלי כושר חשיבה מופשטת ולבעלי יכולת לטפל בסמלים. גם פיאוד מזהה את המצוינות האפיסטמית עם רמת הפשטה גבוהה (אופרציות פעולה),¹¹ למרות שאינו משתמש במונח "מצוינות". משום כך יש המזהים את המונח "מצוינות" עם "מחוננות",¹² שבעבר התייחס גם הוא לבעלי כישורונות גבוהים בתחומי החשיבה. אולם כיום מתוך מגמות להשגת שוויון חברתי לקבוצות אוכלוסייה רחבות, מרחיבים את תחומי ההחלה של המושג "מצוינות" בצורות שונות, כפי שיובא בהמשך.

גישה חברתית למצוינות

מנקודת מבט של מדיניות חינוכית חברתית, הגדרת "מצוינות" כבעלת מרכיבים הקשורים למשכל, ליכולת אינטליגנטית וליכולת הפשטה, מתנגשת עם המגמה הדמוקרטית לשוויון צמצום כזה עושה את המצוינות עניין אליטיסטי ומייחדו לנחלתם של יחידים סגולה בחברה, הבאים בדרך כלל מרובדים חברתיים גבוהים. למצוינות כזאת יש משמעות אנטי דמוקרטית, והיא מעוררת את התנגדותם של גורמים פוליטיים וחינוכיים בעלי עניין בשוויון חברתי. כדי לאפשר לחוגים חברתיים רבים יותר להצטיין, מרחיבה החברה הדמוקרטית את המושג "מצוינות" ומקשרת אותו למשמעות של חתירה להשגת איכות בהתנהגות ובביצוע. בדו"ח האמריקאי לבדיקת כישלון בתי הספר הציבוריים בארה"ב¹³ נאמר במפורש שמבחינת חברת ההמון הצבת סטנדרט של מצוינות אינה מתבטאת בכך שהאדם משיג אותו, אלא בזה שהוא מנסה להשתדל להיות מצוין¹⁴ ומאחר שאיכות היא רב גונית, היא מתקשרת היטב עם שוויון. בכך מופקעת האיכות מלהיות נחלה אליטיסטית של מעטים, ונעשית בעלת פוטנציה של היכללות (inclusively) של רבים בחברה, ככל האפשר.

מבחינת מדיניות חינוכית היכללות של רבים במצוינות בבתי ספר ציבוריים תתאפשר בשתי משמעויותיה: גם חתירה לאיכות, וגם רבגוניות של תחומי איכות. במשמעות

תוכנית הלימודים בפרויקט מצוינות לא נקבעה על ידי האגף להכשרת עובדי הוראה אלא בקוויה הכלליים. בתשנ"ט פרסמה מכללת סמינר הקיבוצים דו"ח מסכם לחמש שנות הפעלת תוכנית מצוינות.³ בדו"ח זה שבות ומוזכרות מטרות התוכנית (מתוך הרציונל להקמת התוכנית למצטיינים, 1994), ובראשן המטרה למשוך סטודנטים מצטיינים להירשם למכללה. מטרה נוספת היא ליצור מסגרת לימודים איכותית שבה ניתן יהיה לבחון דרכי הוראה והערכה חלופיות במטרה לשפר ולהעמיק את רמת בלימודים במכללה. מטרה שלישית היא להצמיח ולגדל תלמידים בעלי הישגים ושאפה למצוינות שיוכלו לקחת על עצמם תפקידי מנהיגות בתקופת לימודיהם במכללה. תפיסת המצוינות על ידי יוזמי התוכנית ומנהליה קשורה במחויבות לחברה. הסיסמה היא "אלה שניחנו ביכולת רבה יותר חייבים לתת יותר ולא רק לקבל יותר".⁴ מכללת קיי שהפעילה את תוכנית המצוינות בתשנ"ט פרסמה באמצעות יחידת המחקר של המכללה את דו"ח התוצאות של השנה הראשונה בהפעלת התוכנית.⁵ במבוא הוגדרו עקרונות ותהליכים מקצועיים ומערכתיים. העקרונות שהוגדרו עוסקים בעיקר בתנאי הכניסה לפרויקט, בתנאים כספיים וארגוניים. עוד נאמר שם שמיטת הפרויקט מבקש ללמוד מהשדה יותר מאשר ללמד את השדה מהי המצוינות וכיצד להשיגה.⁶

בתשס"א פרסמה מכללת אפרתה דו"ח פרויקט מצוינות של השנה הראשונה לפרויקט שהופעל במכללה החל מתש"ס ובה מדווח שמנהל המכללה קבע את אופי התוכנית ואת יעדיה.⁷ בכל המקורות שהובאו עדיין לא הוגדרה מהי מצוינות למשמעויותיה. במאמר זה אני מבקש לתרום לחידוד ההגדרה של 'מצוינות'.

הגדרה כללית של מצוינות

למונח מצוינות יש שתי התייחסויות, רחבה וצרה. הגדרה כללית ורחבה של מצוינות מצביעה על הישגיות גבוהה בכל תחום של פעילות אנושית, כמו: מצוינות חברתית, מנהיגותית, אמנותית, ספורטיבית, הוראה, מחקר וכן הלאה, ויש סוגים שונים של מצוינות בתפקודים, כגון מצוינות אינטלקטואלית, רגישות חברתית גבוהה, זיכרון מיוחד, חושים מפותחים כמו מוסיקה⁸ וכן הלאה.

3. ציפי ליבמן, נגה ניב ויערה שרם, טיפוח סטודנטים מצטיינים להוראה במכללת סמינר הקיבוצים, תשנ"ט.
4. שם, עמ' 4.
5. הערכת פרויקט "המצוינות", המכללה לחינוך ע"ש קיי באר שבע, מעריך: יאיר שרלו תשנ"ט 1999.
6. שם, עמ' 2.
7. ר' ירחי, פרויקט מצוינות אפרתה, שנה ראשונה תש"ס 2000, מכללת אפרתה ירושלים, אדר תשס"א, מרץ 2001, שם עמ' 4-5.
8. א' זיו, מחוננות וכשרונות מיוחדים (מדרוך למידה), האוניברסיטה הפתוחה, 1998, עמ' 106; צ' לביא, עיונים בחינוך עכשווי, הוצאת "אח", 1991 עמ' 76.

1. ראה לביא, שם.
2. שם.
3. שם.
4. ראה א' זיו (לעיל, הערה 8), וכן ראה י' דרור, טיפוח מצוינות לימודית ותרבותית ומנהיגות חברתית ורעיונית במסגרת החינוך הקיבוצי, החינוך המשותף, מ"א (125) 1987, עמ' 61-66, שם 61.
5. In The Name of Excellence: The Struggle to Reform the Nations Schools' Why It's Failing and What Should Be one. Oxford University Press, Oxford 1991.
6. שם 133.

הראשונה שימת הדגש תהיה במצוינות לא בהישג עצמו אלא בחתירה להישג.¹⁵ חתירה להישג אי אפשר למדוד אלא רק להעריך, לכן יקשה להוכיח מי מצטיין ומי אינו מצטיין. כך מובטח שמצוינות במשמעות חברתית תושג כאשר מירב התלמידים יצליח על ידי הערכת החתירה להצלחה ולא על סמך מדידה של ההישג.¹⁶ במשמעות השנייה, המגמה החברתית של מצוינות מבקשת להרחיב את תחומי המושג ולכלול בו מלבד התחום השכלי, יותר ויותר תחומי פעולה,¹⁷ וממילא יוכלו להשתתף בו יותר ויותר תלמידים משכבות חברתיות שונות. מצוינות המדגישה את טיפוח השאיפה להצטיינות, על-פי יכולתו של כל חניך וחניך בכל תחומי הפעילות הלימודית והתרבותית, היא מצוינות המהווה קוטב נגדי לחוסר שאיפה או שאיפה לבינוניות. השאיפה להצטיינות עומדת כנגד השאיפה להיות כמו כולם, וגם נגד הנטייה להיות נהנתן.¹⁸ טיפוח שאיפה אינה מחייבת הישגיות בפועל, אלא מתמצית בהעלאת רמת המוטיבציה של התלמיד ובעידוד שאיפתו להגיע להישגים איכותיים. מגמה כזאת משמעה שימת דגש על טיפוח תפקודים תהליכיים (פיתוח מוטיבציה והעלאת רמת שאיפה) ולא על השגת תוצרים (הישגים לימודיים). להלן תורחב תפיסה זו, בהקשר לדרכי גרדנר, גם להיבטים הומניסטיים.

מתוך היבט של שוויון חברתי, יש לראות ב"מצוינות" חמישה מושגי מפתח: איכות

15. ההבחנה בין "הישג" לבין "חתירה להישג" מוכהרת לפי ההבחנה הנעשית בפילוסופיה של הפעולה בין "פועל-הישג" לבין "פועל-משימה". ההצלחה ב"פועל-הישג" מוגדרת מראש, כמו למשל בפועל "לרפא" ולכן ניתן למדוד אותה. מותר להשתמש בפועל "לרפא" רק אם הושגה התוצאה שהחולה נרפא. לעומת זאת "פועל משימה" הוא פועל שאינו אמור להסתיים בהישג, כמו למשל הפועל "לחפש". את רמת החיפוש לא ניתן למדוד אלא רק להעריך. "לחפש" אינו מחייב את "למצוא". "למצוא" הוא "פועל הישג" כמו "לרפא". יש זוגות פעלים שהאחד מהם הוא "פועל משימה" וכן זוג הוא פועל הישג כמו: "לחפש" ו"למצוא" או כמו "להתחרות" ו"לנצח" (בתחרות). הראשון בכל זוג הוא "פועל-משימה" והשני הוא "פועל-הישג". לפי חלוקה זו "פועל הישג" הצלחתו הממשית נמדדת ו"פועל משימה" החתירה לעשייתו מוערכת. הערכה תמיד פחות מדויקת ממדידה. לפי הפילוסופיה החינוכית של הפעולה, הצלחה בבית הספר מורכבת גם מפועלי "הישג" וגם מפועלי "משימה", לפי טיבם. אי לכך, המגמה הדמוקרטית להעמיד "מצוינות", רק על "לחתור ל" ולא גם על "להשיג את", אינה מצביעה על מצוינות אמיתית, למרות היותה עונה על השגת שוויון חברתי, שהוא שוויון לכאורה. תמיד יימצא הבדל בין המצליחים ב"פעולות הישג" (כמו בתעשיית ה-high tech) לבין רק החותרים להצלחה ב"פעולות הישג", אבל אינם מצליחים ממש בהשגת התוצאה (האחרונים לא יקבלו עבודה בתעשיית ה-high tech). לפי קריטריון ההצלחה בהישג, שוב המצליחים יהיו בדרך כלל מקבוצות אליטיסטיות. בעוד שהחותרים להצלחה יהיו משכבות עממיות. לכן, העמדת מצוינות על חתירה לפעולות הישג, אינה קריטריון סופי ואולטימטיבי למדידת הצלחה. כללו של דבר, העמדת המצוינות על "חתירה ל" בלבד מביאה לערפול הישגים ולשוויון מדומה.

16. Fantini, M.D., *Regaining Excellence in Education*, Merrill Publishing Co. 1986, p. 50.
17. בדו"ח 1991 (לעיל הערה 13) נאמר שמצוינות כוללת לא רק את התחום האינטלקטואלי אלא גם את התחום האמוציונלי כמו: גילוי עצמי נמשך וכדומה. המצוינות של האדם היא כשהוא שואף להגשים את הפוטנציאל שלו במקום לאמץ והיות מושאלות ולהתאים עצמו לרציות החברתית. שם עמ' 136.
18. דרור לעיל, שם.

(quality), שוויון (equality), יעילות (effectiveness), חוללות עצמית (efficiency), והשתתפות (participation) בעלת תרומה לקהילה ולחברה.¹⁹ המושגים 'שוויון' ו'השתתפות' הם מרכיבים חברתיים של המצוינות, בעוד שהמושגים 'איכות', יעילות וחוללות עצמית' הם מושגים אישיים. לפי הצעה זו, מצוינות חינוכית תושג כאשר החניך יוכל לגרום לעלייה באיכות ההתנהגות והביצועים לרוב התלמידים, וכאשר המהנכים ישתמשו ביעילות בהפעלת תלמידים בלמידה, בממדים של תכנים, צורות ופרוצדורות של השתתפות דמוקרטית.²⁰ משמעות הצד האיכותי שבהצעה, מבחינה חינוכית, היא שלמרות מגמתו החברתית (שוויון ודמוקרטיה) של החניך למצוינות, מטרתו ביחס לפרט היא לפתח יכולות מלאות של כל לומד ולומד ולתמוך בפוטנציאל הגלום בכל אחד ואחד, לפי ייחודיותו. מצוינות במשמעות זאת פירושה, שבנוסף לקריטריון החברתי של ההיכללות, תוצב מטרה לדחוף כל תלמיד ותלמיד עד לקצה גבול יכולתו.²¹ בתפיסה זו אין דרישה לתוצאות הישגיות, אלא יש בה הדגשת שיפור התהליכיות התפקודית של הפרט.

גישת פסיכולוגית למצוינות

בגישת הפסיכולוגית הדגש מושם על גורמים פנימיים לא אינטלקטואליים המשפיעים על מצוינות. גורמים אלו אינם ניתנים להכללה סטטיסטית, אולם הם עולים ומתגבשים מתוך ראינות עם אנשים שהוכיחו בחייהם מצוינות וזכו בזאת להכרה חברתית.²² מתוך ראינות עם אנשים אלו ומתוך מעקבים אחריהם עולה, שהם מרגישים פחות את כשריהם ואת נסיבות חייהם שתורמו למצוינותם ומדגישים יותר את התמדתם ואת שיעורי הזמן שהשקיעו בעבודתם ובעשייתם. הם מאוהבים בתחומי פעולתם ומקבלים מעבודתם הגאה וסיפוק.²³ הגורמים הלא אינטלקטואליים המשפיעים על הצטיינות מתחלקים לשתי קבוצות: א. גורמי אישיות; ב. גורמי הנעה והרגלי עבודה.

א. גורמי אישיות

גורמי אישיות נלקחו מתוך מחקרים וניתוחים סטטיסטיים.²⁴ נמנו חמישה גורמי אישיות שהערכה הגבוהה שלהם מאפיינת את המצוינות: פתיחות, אחריות, נעימות (לא אנוכי, נותן אמון, רך לב); אינדיבידואליות (מתבודד, אוהב קריאה, הססן) אינאורטיות (רגוע, לא

19. פנטיני לעיל הערה 16, 44.

20. שם.

21. שם.

22. ראה, מ' האו, 'ערויות ביוגרפיות והשתתפות של אנשי סגולה'. בתוך: א' זיו (עורך) *מחוננות וכשרונות מיוחדים* (מקראה) האוניברסיטה הפתוחה 1998, עמ' 48–66.

23. זיו שם, 113.

24. ראה למשל, ה' אייזנק, 'לקראת מודל חדש של אינטליגנציה', בתוך: זיו (שם), עמ' 93–102.

רגשן, שאנן). כשמדובר בסיבות להיווצרות תכונות המצוינות מסתבר, שתנאי סביבה אובייקטיביים הם משתנה הכרחי, אבל לא מספיק. משתנה קובע נוסף בגיבוש תכונות המצוינות הוא הצד הסובייקטיבי, כיצד חווה הפרט את תנאי סביבתו.²⁵ למרות חשיבות הצד הפסיכולוגי והחוויתי של המצוינות, הצד החוויתי הזה אינו מדיד, לכן מזניחים את המעקב אחריו.²⁶

לפי מסלוא, יחיד סגולה שמגיעים לחוויות שיא, למימוש עצמי ולתכונות המגדירות מצוינות מתאפיינים בשנים עשר מאפיינים:

- יכולת לתפוס את הסביבה ביעילות ובדייקנות.
- יכולת לקבל אידאות.
- יכולת לקבל את העצמי ואת האחרים כמות שהם.
- ספונטניות יחסית בחשיבה ובהתנהגות.
- נטייה להתמקדות עניינית בבעיות.
- נטייה לבדיקה ולהערכה מתחדשת של דברים בסיסיים וקיומיים.
- חוש הומור.
- יצירתיות.
- נטייה לקשרים בינאישיים משמעותיים.
- עניין בחוויה אנושית ובערכים דימוקראטיים.
- צורך בפרטיות מסוימת.
- עניין חברתי מפותח.²⁷

יצירתיות היא אחת התכונות שמציין מסלוא למימוש עצמי גבוה ולמצוינות. לפי רוג'רס יצירתיות מותנית בשלושה תנאים פנימיים: פתיחות לחוויות, הערכה עצמית מתוך מוקד שליטה פנימי; יכולת להשתעשע רוחנית במושגים. התפתחות שלושה תנאים אלו מותנית בשני תנאים חיצוניים-סביבתיים: (א) ביטחון פסיכולוגי; (ב) חופש פסיכולוגי. ביטחון פסיכולוגי נוצר כאשר סביבתו של היחיד מקבלת אותו ללא תנאים, מעניקה לו תמיכה ללא הערכה חיצונית ומבינה את צרכיו בצורה אמפתית. חופש פסיכולוגי נוצר כאשר נותנים ליחיד רשות לעסוק ללא מגבלות בסמלים ובמושגים (רעיונות ודעות), מבלי לכפות עליו תפיסות ופרשנויות כלשהם.²⁸

ב. גורמי הנעה והרגלי עבודה
ביטחון פסיכולוגי וחופש פסיכולוגי יוצרים בפרט מוקד שליטה פנימי וזה מתקשר עם נכונות לעבודה קשה, במשימה ונכונות להשקיע מאמץ.²⁹ שהם מאפיינים של מצוינות.

25. ראה למשל: האו, לעיל הערה 22, עמ' 50.
26. זיו שם, 116.
27. מוכא אצל זיו (שם) עמ' 117-118.
28. שם, 118.
29. שם, 119. על התמדה ומאמץ ראה להלן.

שישה מאפיינים עיקריים של הרגלי עבודה נתגלו באנשים בעלי מצוינות:

- התאמה בין יכולת אישית לבין קשיי המשימה ומורכבותה.
- הרגשה של פעולה לקראת מטרה ברורה ומוגדרת.
- קבלת משוב תמידי בכל שלב של הפעילות.
- הרגשת שליטה בביצוע וראיית התוצאות והכישלונות כפרי עמל ומעשי.
- ריכוז גבוה של הקשב במטרה ובביצוע.
- השקעת זמן תוך ויתור על צרכים בסיסיים.³⁰

גישה הומניסטית למצוינות

גישות הומניסטיות למצוינות חוברות בחלקן לאותן תכונות והרגלים שהגישות הפסיכולוגיות מציינות, כפי שהובא לפני כן, אלא שהן מפתות את התביעה למצוינות אישית כתביעה של תרבות ואדם.

הגישה ההומניסטית³¹ הקלסית מתייחסת להשכלה ותרבות מצד אחד ולערכי האדם מצד שני. הגישה ההומניסטית חותרת בראש ובראשונה למצוינות תרבותית והשכלתית, עם זאת היא סוברת שהמצוינות צריכה להתבטא ביחס הומני לכל אדם ואדם במשמעות של דאגה לרווחתו, פתיחות ורגישות לזולת והתחשבות בצרכיו ובמאוויו ברמה הגבוהה ביותר.³² מבחינה חינוכית גם הגישות ההומניסטיות מדגישות את השאיפה או את החתירה למצוינות. ההערכה ההומניסטית באה מתוך תחושת כבוד לתהליכות של התפתחות תכונות מצוינות אנושית באדם.

לפי ההשקפה ההומניסטית, הטבע האנושי כשלעצמו, ללא הכוונה והתערבות בפועלו, מוגבל ואינו מספיק להבאת האדם למצוינות. על ידי חינוך והדרכה נכונים ניתן לדרבן את הטבע האנושי ולהביאו על כל מגבלותיו, לעשיית דברים גדולים. הטבע האנושי בתנאי חינוך ותרבות יכול להגיע לדרגות גבוהות של חכמה (השכלה ותרבות), טוב לב ונדיבות (goodness). סגולות אלו של הטבע האנושי המתורבת הן כוחות קרדינליים, שהאדם מחונך להם החל מילדותו והם מחלחלים לתוך אישיותו המתהווה. חכמה, טוב לב ונדיבות כתכונות גדולות מטפסות טיפין טיפין לתוך אישיותו החל מילדותו של אדם, ומאוחר יותר הן נרכשות בתהליך גדילתו על ידי פיתוח הולך ונמשך של תפקודים איכותיים שבהצטרפותם המתמשכת זה לזה הם מחוללים בסוף את הכוחות הגדולים שכטבע האדם. לפי אדמס (John Adams) החינוך מתרבת את הילד בחיי יום יום שלו ומביא אותו כאדם מבוגר להתנהגות של מצוינות הומניסטית הבנויה על סגולות שהתרבות מפתחת בו. החינוך משכלל את התודעה של הילד, מחזק את אומץ לבו, מאיץ ומדריך את העלאת רמת עשייתו בכל תחום, מעורר בו רגשות לבזות דברים נחותים וחסרי משמעות ולתעב איצדק ואי

30. שם, 122-123.

31. נ' אלוני, להיות אדם, דרכים בחינוך ההומניסטי. הקיבוץ המאוחד, מאי 1998 הדפסה שניה.

32. שם, עמ' 74.

הומניות; ומן הצד האחר, מעורר בו אמביציה להצליח בכל יכולת, בכל כושר ובכל סגולה שבו. לפי אדמס, אם המחנכים (הורים ומורים) יעיקו על תודעתם של ילדיהם בדברים אלו מילדותם, סגולות אלו ילוו אותם בעתיד לכל ימי חייהם³³. תכונות אלו, שאדמס מייחס למצוינות, הן הנחיות חינוכיות כלליות ליצירת מוטיבציות אינטרינזיות, שאינן נפרדות משאיפות הפרט למצוינות.³⁴ מוטיבציות הומניסטיות אלו מצטרפות ומחזקות את רשימת המוטיבציות הפסיכולוגיות והרגלי העבודה של המצוינות, שהובאו לעיל.

ראוי לציין שהעקרונות ההומניסטיים הקלסיים לעיצוב מכוון של האדם חולקים על העקרונות הליברליים של חופש אישי ושל דמוקרטיה פלורליסטית, אשר מוותרים על חינוכו הפעיל של הפרט ועל עיצוב אישיותו.³⁵ החינוך ההומניסטי מבקש מהמחנך לנקוט עמדה מתערבת ופעילה בעיצוב אישיות האדם של התלמיד. כדי להימנע מוויכוחים על מטרות ערכיות חברתיות, החינוך ההומניסטי מדגיש את המטרות הכלליות של היות אדם נאור כמו: פתיחות דעת, השכלה רחבה, רציונליות, ביקורתיות ויצירתיות כבסיס הראוי ביותר להבנת המציאות, ליישוב מחלוקות ולארגון הסדר החברתי. כל אלה מחלצים את האדם ואת החברה מכבלי הבערות, הדעות הקדומות והאמונות הטפלות. הן משחררות מההטרונומיה של צייתנות עיוורת לכל סמכות חיצונית ולמוסכמות חברתיות, הן מחנכות להתייחסות הולמת לסמכות נאורה, מתוך תודעה חופשית, מושכלת, אוטונומית וביקורתית.³⁶ חשיבות המטרות הכלליות הללו אינה שנויה במחלוקת. גם בפלורליזם תרבותי ולפי השקפת ההומניסט לא ניתן להגיע אליהן דרך ליברליזם וחופש אישי, אלא דרך עיצוב הומניסטי,³⁷ לאור המאפיינים שהובאו לעיל על טיבו של הטבע האנושי.

בניגוד להבחנה ההומניסטית שבין התכונות האנושיות הכלליות של מצוינות לבין שאיפות הפרט, מבחין גרדנר (1961)³⁸ בין מצוינות אנושית כללית ורחבה לבין מצוינות חברתית מצומצמת. לפי גרדנר, הדרשה למצוינות והגדרתה תלויה בזמן, בחברה ובתרבות הערכית שלה. תחומי המצוינות האנושית הם רחבים, אולם כשבים לחנך, להשוות ולבחון מצוינות, אנו מצמצמים את תחומי המצוינות הרחבים לאותם תחומים שנוגעים באינטרסים החברתיים שלנו ושמבחינה מחקרית הם מדידים. בתקופות שונות ובחברות שונות, כל חברה וחברה מדגישה תחומים ומעשים שונים של מצוינות, אולם, מבחינה הומניסטית, מצבור של כל תחומי המצוינות בחברות השונות נותן סיכום טוב של כל מה שהחברה האנושית יודעת על מצוינות במשך הדורות.

33. אלו דברים שאמר John Adams לאשתו אביגיל. מצוטט אצל Timar and Kirp, 'עמ' 46.
34. שם, 47.
35. אלונזי, לעיל הערה 31, עמ' 75.
36. שם, 74.
37. שם, 74-75.
38. Gardner, J.W. Excellence. Harper & Row New York and Evanston, 1961.

מצוינות — בהגדרת החברה האמריקאית למצוינות

ברוך על בתי הספר האמריקאיים³⁹ מגדירים את הערכים של החברה האמריקאית למצוינות כך:

(א) אדם לא יקבל הערכה חברתית למצוינותו, אם לא יראה צורך פנימי לחתירה לסטנדרדים גבוהים של ביצוע וחתימה להשיג סטנדרדים אלה בתוך מערכת עם כל המגבלות שלהם. החברה האמריקאית מעריכה את המהנדס המצטיין, את הסופר המצטיין, את המורה המצטיין וכדומה.

(ב) החתירה למצוינות כשלעצמה מוערכת בחברה האמריקאית, גם אם אין הישג מצוינות בפועל. כל פעולה, כל עשייה, כל התנהגות חייבות לקבל את הצורה של התנהגות אריסטוקרטית, מכובדת ואיכותית.

(ג) מצוינות אינה נפרדת ממוסריות. לכן, בחברה מצליחנית יש צורך גם במצוינות מוסרית ושני אלו אינם נוגדים, כפי שנוטים לחשוב.

(ד) תכונה אחרת של מצוינות המוערכת בחברה האמריקאית היא הקדשה עצמית של הפרט למאמצים נמשכים אלו, כדי לשכלל את תחושת הדברים האיכותיים לעומת הדברים הבינוניים והנחותים, ולחפש את הדברים האיכותיים בכל נושא חברתי ותרבותי.

(ה) מבחינת חברת ההמון, החינוך למצוינות פירושו להציב סטנדרדים של מצוינות בהתנהגויות ובביצועים ולראות את ההצלחה לא בכך שהאדם משיג את הביצוע המושלם ואת ההישג הגבוה, אלא בכך שאדם משתדל ומנסה באופן תמידי ומתמיד להיות מצוין.

(ו) מבחינה אישית, מצוינות כוללת לא רק את התחום האינטלקטואלי, אלא גם את התחום האמוציונלי דהיינו, גילוי ועיצוב עצמי נמשכים, ושכלול מוסרי נמשך לקראת הטוב ביותר שאני יכול להשיג. המצוינות האישית קיימת כשהאדם שואף להגשים את הפוטנציאל שבו, במקום לאמץ זהויות והתנהגויות שאולות.⁴⁰

המצוינות של החברה האמריקאית, לפי גרדנר, מוסיפה למצוינות גם את התחום המוסרי וגם את התחום האמוציונלי. על ידי הוספת שני תחומים אלו, החברה האמריקאית מגדילה את הסיכויים, שהמצוינות תהיה נחלת שכבות רחבות ועממיות יותר בחברה ולא תצטמצם לשכבות אליטיסטיות בלבד ובכך היא מגשימה, מבחינת מדיניות חינוכית, את עקרון השוויון החברתי. המצוינות בחברה האמריקאית, כפי שניסח גרדנר, צבועה בגוון הומניסטי, יותר מאשר המצוינות בחברה ההישגית האמריקאית והמערכתית בת זמננו. המצוינות האמריקאית ההומניסטית לפי גרדנר, אינה דורשת הישגיות בכל מחיר אלא הישגיות המותנית בהתנהגות מוסרית. המצוינות בחברה האמריקאית אינה דורשת תוצאות של הצטיינות אלא דורשת חתימה להשתכללות אישית מתמדת. דרישה שהוגדרה לעיל כהדגשה של טיפוח גורמים תהליכיים ולא הדגשת השגת תוצרים.

ההשתכללות האישית המתמדת מובילה אל שאלת איכותי המוטיבציה של הלומד, כפי שצוין לעיל. פילוסופים המייצגים את המחויבות לתרבות ראו כערכים עליונים את החתירה

39. ראה לעיל הערה 13.

40. ראה לעיל הערה 13, עמודים 132-136.

למשוכחות האנושית (אפלטון), ולמעולה שביסודות (אריסטו). החתירה לשלמות היא המבדילה בין אלה שחיהם "רגילים" לבין אלה שחיהם "נאצלים" (אורטגה). לפי העיקרון ההומניסטי, נטיה להצטיינות כדי להגיע לשלמות, מותנית בהימצאות דחף פנימי להשתכללות אישית ולהימשכות מתמדת אל כל מה שהוא מעולה ונשגב. העוצמה האישית של הדחף הפנימי להצטיינות מושגת רק בדרך של החמרה עצמית והתגברות עצמית מתמדת על הפיתוי לפשוט, לזול, למקובל ולסטנדרדי (ניטשה).⁴¹ ההשתמעות מכאן לחינוך להצטיינות, פירושה טיפוח והנעה של הדחף להשתכללות לקראת שלמות.

גישה מינהלית למצוינות

הגישה המינהלית למצוינות מדגישה מצוינות הישגית ולא הומניסטית. חברה מינהלית היא חברה הישגית המעריכה את התוצר ואת התוצאות ולא חברה הומניסטית המכבדת את התהליך. "מצוינות בניהול אישי", היא הדרך להשגת דברים בהצלחה.

כתב העת "מצוינות: המגוין למנהלים ולמקבלי החלטות"⁴² מצביע בגליונותיו השונים על תכונות של מצוינות מינהלית. לביטוי מצוינות מינהלית שתי משמעויות: א. מצוינות בתחום המינהל; ב. תכונת "ניהול עצמי" כתכונה הכרחית במצוינות אישית. לענייננו במסגרת מאמר זה נוגעת תכונת הניהול העצמי. להלן נבהיר תכונה זו.

"ניהול עצמי", לפי גישה זו, הוא לקבל אחריות לכל מה שקורה לך, לאחר שהצבת לך יעד להשגה, בלי להישען על עצות של אחרים ואפילו הם ידידים או מומחים. ניהול עצמי מחייב מאבק נגד הסכיבה המייאשת את האדם ומשדרת לו, שמאמציו בחתירתו ליעד מסויים שקבע לעצמו הם לשווא.⁴³ בגיליון זה מובאות דוגמאות מאישים שהצטיינו במשך ההיסטוריה, המצביעות על כך, שאישים מצטיינים אלו נלחמו נגד הזרם של יועציהם וידידיהם. מי שאומר לעצמו "אני יכול לבצע זאת" הוא המנצח. כך היה עם מיכאל אנג'לו כשיצר את הפסל "דוד", מגוש השיש, לאחר שפסלים אחרים נכנעו ואמרו "אני יכול לעשות עם זה מאומה". כך היה עם קולומבוס, כשהחליט לגלות את הדרך להודו, למרות שהמומחים של ספרד חישבו ומצאו שתוכניותיו אינן אפשריות, וכך היה עם הנרי פורד כשהצליח לבנות את חלומו "מרכבה ללא סוסים", למרות שידידו תומס אדיסון ניסה להניא אותו מלהיכנס להרפתקה זו.⁴⁴ משמעות זאת של ניהול עצמי, מצביעה על נטייה שלא להישען על סמכויות מסוגים שונים ולהגדיר בצורה עצמית את המטרות האישיות.

בגיליון מס 7 של כתב-העת, מוגדרת 'הצלחה' כהגשמת כל מה שאדם חולם עליו, והעצד הראשון להצלחה הוא "הצבת מטרות"⁴⁵ הצבת מטרות היא הגדרה עצמית של יעדים,

שאדם שואף להשיג. היעדים המוגדרים משקפים את מה שחשוב לאדם, מה הוא רצה להיות או להשיג בחיים. הצבת יעד מתחילה בחלום, כשאיפה. התכנון הוא מפת הדרכים המובילה את האדם ליעד שהוא חפץ להגיע אליו. המוטיבציה היא הדלק העוזר לאדם להגיע ולהשיג את היעד. במצב של מצוינות בניהול אישי, ברגע שהאדם הציב לעצמו מטרות מוגדרות וספציפיות, יפעלו כל המנגנונים המחשבתיים שלו להשגת אותה מטרות: החושים, הרגשות, האינטואיציה, היצירתיות, החשיבה והמוטיבציה. כל אלו ישתפו פעולה להשגת המטרה.⁴⁶ פעילות זו מבדילה את פעולת ה"מצוין" מזה שאינו מצוין, שרק חולם ושואף להגיע ליעדים, אולם אינו נעשה פעיל ודרך להשגתם.

מאחר שתכליתו של כתב עת זה היא להדריך את האדם כיצד לטפח בעצמו מצוינות, יש במאמר "טיפים" המוצעים כעצות להתנהגות של מצוינות כמו: כיצד להבדיל בין הצבת יעד סביר ליעד לא סביר. "אם תקבע יעד הנראה לך כבלתי ניתן להשגה צפוי לך תסכול. יש להגדיר יעדים ריאליסטיים בני השגה, כדי שיהיו אתגר ויניעו אותך להשגתם בצורה אפשרית". "יעד מסוים נחשב ל"סביר" כאשר אתה יכול לדמיין ו"לראות בעיני רוחך" את כל התהליך הדרוש כדי להגיע אליו".⁴⁷ כך מתרגם הכותב⁴⁸ את תכונת הצבת המטרות להתנהגויות אופרטיביות. הערכת מצוינות אמורה לבדוק את מידת הריאליזם בהצבת מטרות ריאליות בנות השגה ובראייה ריאלית של שלבי התהליך הדרוש כדי להגיע להשגת המטרות. במאמר אחר באותו גיליון, המציע איך לנהל ביעילות את עצמך ואת עבודתך⁴⁹ נאמר, שמוטיבציה, כושר התמדה ואמונה ביכולת עצמית, כל אלה הן תכונות הכרחיות להצלחה והן נכנסות למסגרת של "ניהול עצמי".

תכונות אחרות של התנהגות של מצוינות הן נחישות וכושר התמדה.⁵⁰ שם נאמר, שלאחר הצבת מטרת יעד ולאחר תכנון תהליך הצעדים להשגת המטרה, ההצלחה תלויה בכוח ההתמדה. התמדה פירושה "היצמדות לאותו דבר שעוסקים ללא לאות". משמעות היצמדות היא ריכוז מלא ומאמצים בכל מה שאתה עושה כעת. לא לתלות את המשך פועלך בתורה או בגמול בתהליך, אלא רק בתוצאה. ההצלחה אינה תמיד נחלת המוכשרים אלא היא מושגת על ידי עבודה קשה, תכנון קפדני, נחישות והתמדה.⁵¹ הנחישות וההתמדה כוללות נפילות וכישלון. לכישלון יש להתייחס כאל הצלחה שנדחתה. הניצחון מגיע בסוף למי שהופך את הנחישות וההתמדה להרגל.⁵²

המצוינות בניהול אישי מדגישה את התוצאה יותר מהתהליך. היא דורשת מאת האדם המנהל את עצמו לא לצפות להכרה חברתית בתהליך שהוא עובר אלא לחתור להשגת

46. שם, שם, 15.

47. שם, 19.

48. כל המאמרים כתובים ללא ציון שם המחבר, כאילו זו כתיבה של המערכת.

49. שם, עמ' 29-33.

50. שם גיליון מספר 1 עמ' 17.

51. שם, 18.

52. שם, 19.

41. אצל אלוני הערה 31, עמ' 97.

42. מצוינות: המגוין למנהלים ולמקבלי החלטות, הוצאת לירז, 1995, תל-אביב.

43. שם, גיליון 7.

44. שם, 29-30.

45. שם, גיליון 7 עמ' 14.

התוצאה. במצינות של ניהול אישי, נחישות והתמדה נחשבים לגורמים לא אינטלקטואליים שמשפיעים על מצינות (השווה לעיל בגישה הפסיכולוגית למצינות). מריאיונות עם אנשים שהוכיחו מצינות בתחומם וזכו להכרה חברתית, עולה שהם מדגישים פחות את כושריהם ומדגישים יותר את התמדתם ואת שיעורי הזמן הממושכים שהשקיעו בעבודתם. גורם לא אינטלקטואלי אחר שמשפיע על מצינות, לפי ביוגרפיות של דמויות מצינות, הוא שהם מאוהבים בתחומי פעילותם ובעשייתם הם מוצאים הרבה הנאה וסיפוק.⁵³

גורמים התפתחותיים במצינות

למרות שהצטבר מידע רב בקשר להשפעות גורמים סביבתיים וחוויות ילדות על ההתפתחות האינטלקטואלית, הידע העכשווי עדיין אינו מספיק לניבוי או להבנה של הגורמים הלא אינטלקטואליים שהביאו להישגים של אנשי סגולה מצטיינים בהיסטוריה הקרובה והרחוקה.⁵⁴ לעומת הביהביוריסט וטסון ושכמותו, שטענו שניתן לנבא או להחליט מראש אלו מבין תריסר תינוקות בריאים שטופחו במשפחות אוהבות וחונכו בבתי ספר טובים יהיו בכגרותם חתני פרס נובל, בא טרמן והראה שמאכלוסיית הילדים המוחננים בילדותם, שעקב אחריהם עד בגרותם, רבים עסקו במהלך חייהם בעבודות בלתי מקצועיות. הפרטים הביוגרפיים שנאספו על שנות החיים המוקדמות של אוכלוסיית המחקר של טרמן, לא הסבירו מדוע מבין בעלי האינטליגנציה הגבוהה, אלה היו אנשי סגולה ואחרים היו אנשים בינוניים.⁵⁵

המחקר הנורמטיבי של ההתפתחות עוסק בהכללות רחבות של שכבת הגיל ואינו מתייחס לנסיבות מיוחדות שכל פרט ופרט חווה במהלך התפתחותו האינדיבידואלית, והמשפיעות על ההתפתחות והלמידה שלו. משום כך ידע כללי נרחב על הגורמים הסביבתיים הקובעים את הישגי האדם, אינו מספיק כדי לנבא במדויק על מידת השפעתן של שיטות התערבות מיוחדות על בני אדם או אחרים.⁵⁶ נתונים ביוגרפיים על התפתחותו של איש סגולה זה או אחר עשויים לשפוך אור על הקיום הכלליים, אך אי אפשר להכליל מנתונים אלו לגבי אחרים. גם כותבי ביוגרפיות בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים לא התמקדו בהתקדמות התפתחותית נורמטיבית, אלא עסקו מעט בתיאור של התנסויות אישיות של האישיות בה עסקו, אולי משום שחשבו לפי דעה שרווחה באותם ימים, כי הישגיו של אדם בוגר הם בעיקר תוצאה של "כישורו הטבעי", שנחשב לגורם בלתי משתנה בתהליך התפתחותו.⁵⁷

53. 'מחוננות וכשרונות מיוחדים', א' זוי, לעיל הערה 8, עמ' 113.

54. מ' האר, לעיל הערה 22, עמ' 48 ואילך.

55. שם, עמ' 48.

56. שם, 50.

57. שם, 54.

מסיפורים ביוגרפיים לומדים עניינים הסותרים את מה שמקובל לחשוב על גורמי התפתחות. מקובל לחשוב שילד בעל כישורונות, שגדל כתנאים מסודרים ומעודדים יגיע להיות יחיד סגולה. אולם כותבי הביוגרפיות מספרים כי גם כאלו שיתרונות תומכים אלו נעדרו בילדותם, הגיעו למצינות. ברנרד שאו הוא דוגמה לכך. למרות אב שתיין, ולמרות דחייה ואיבה של האם, ולמרות חוויית עוני ומחסור, הגיע למעמדו.⁵⁸

סיכום

במאמר זה הובחנו, על פי המצוי בספרות החינוכית, גישת שונות למשמעות מצינות: כללית, חברתית, פסיכולוגית, תרבותית-הומניסטית, מינהלית והתפתחותית. הצבענו על הבדלים בין מגמות מצינות הממוקדות בפרט לבין מגמות הממוקדות בחברה ובתרבות; בין מצינות להישג ובין מצינות בחתירה להישג; בין גורמים אינטלקטואליים במצינות לבין גורמים לא-אינטלקטואליים. לאור הפעלת פרוייקט מצינות בהכשרת המורים ועקב אי הבהירות בהגדרת מושג המצינות, נראה שעיון כזה עשוי להנחות את העוסקים בפרוייקט המצינות, בהגדרת יעדים ובהבחנה ברורה יותר בין יעדים לפי השקפות חברתיות פסיכולוגיות ותרבותיות. יש לנקוט עמדה ולהגדיר את מידת המיזוג בין הערכת התהליך לבין הערכת ההישג, המתבקשת או הרצויה למצינות חינוכיות.